

Шагирова М.М., академик Е.А. Бөкетов атындағы Қарағанды мемлекеттік университеті, заң факультеті, МЮ-61 тобы, магистрант
(*Ғылыми жетекші — з.ғ.к., профессор Ильясова Г.А.*)

НЕСИЕ МІНДЕТТЕМЕЛЕРІН ОРЫНДАУМЕН БАЙЛАНЫСТЫ ҚҰҚЫҚТЫҚ ДАУЛАРДЫ ҚАРАУ БОЙЫНША СОТ ТӘЖІРИБЕСІ

Соңғы жылдары банктердің қарыз алушыларға қатысты банк алдындағы қарыздардың өтелмеуіне байланысты талап арыздары бойынша сот істерінің саны біраз өскені байқалады. Осыған орай ҚР Жоғарғы Соты несие міндеттемелерін орындаумен байланысты құқықтық дауларды қарау бойынша сот тәжірибесін біріздендіру мақсатында 2016 жылғы 25 қарашада «Банктік қарыз шарттарынан туындайтын даулар бойынша азаматтық істерді қараудың сот практикасы туралы» № 7 Нормативтік қаулысын қабылдады [1].

Нормативтік қаулыда «соттардың банктік қарыз шарттарынан туындайтын дауларды шеше отырып, шартты жасасу кезінде қолданылып отырған заңнамада белгіленген тараптар үшін міндетті қағидаларға (императивтік нормаларға) сәйкес келуі тиіс банктік қарыз шартының талаптарын мұқият зерттегені жөн» деп атап көрсетілген.

Жалпыға белгілі, банктер қарыз шартын жасаған кезде «несие беру қызметін көрсеткені үшін комиссия» өтеуді клиентке міндеттейді. Мұндай істер сотта бірнеше рет клиенттердің талап қоюлары бойынша соттарда қаралып, бүгінгі күні сот прецеденті қалыптасып отырған жайы бар. Сот тәжірибесінде банктік қарыз шартының осы аталған жағдайларын жарамсыз деп тану туралы шешімдер шығарылған істер де кездеседі. Мәселен, талапкер М. Атырау қалалық сотына банктік қарыз шартының несие беру қызметін көрсеткені үшін комиссия өндіру туралы пунктін жарамсыз деп тану туралы Банкке талап қоя отырып жолданған. Істі қарау барысында сот тараптар арасында банктік қарыз шарты жасалғаны, онда бір пунктте несие беру қызметін көрсеткені үшін комиссия өндіру қарастырылғаны анықталған. Сот заңнамамен бұндай дербес банктік операция түрі – несие беру қызметін көрсету қарастырылмаған деп атап көрсетеді. Банктік қызмет көрсету, кез келген басқа қызмет көрсету секілді, қарыз алушының тұтынымын қанағаттандыруға бағытталған. Сол себепті, талапкер М.-ның талабы қанағаттандырылып, банктік қарыз шартының несие беру қызметін көрсеткені үшін комиссия өндіру туралы пунктін заңсыз деп танылды және жауапкерден (Банктен) талапкердің (азамат М.-ның) пайдасына несие беру қызметін көрсеткені үшін комиссия бойынша төленген артық соманы өндіру міндеттелген [2].

Сот тәжірибесі көрсеткендей, соттар өсімді әлдеқайда азайтады, ал кейбір жағдайларда банктерге талапты қанағаттандырудан бас тартады.

Банктің тарапынан клиенттердің құқықтарын аяқасты етіп, қарыз алушы-клиенттің есебінен баю амалдарын заңсыз қолданатын жәйттар да аз емес. Мәселен, Маңғыстау облысы Ақтау қаласында №2 сотта Банктің жауапкер – жеке тұлғалардан негізгі қарыздың сомасын – 6 982 192,3 теңге, индексациялау мөлшері – 11 409 403,66 теңге, барлығы – 18 391 595,99 теңге көлемінде соманы өндіру туралы талап арыз қаралған. Азаматтық істі қарау барысында сотпен анықталғандай, Банк 21 905 000 теңге мөлшерінде, 120 ай мерзімге несие берген, несие пайдаланғаны үшін сыйақы көлемі жылына 13 % және индексациялау шарты қарастырылған. Банк пен жауапкер арасында жасалған Банктік қарыз шартында АҚШ доллары курсына қатысты төлеу күнінде ай сайын индексация қарастырылған. Бірақ, Банк ҚР «Банктер және банктік қызмет туралы» Заңының 34-бабы бойынша «Кез келген валютаның баламасына таңылып, теңгемен берілген банктік қарыз шарты бойынша міндеттемені және төлемдерді индексатеуге жол берілмейді». Осыған байланысты, шарттың жағдайлары мен заңның талаптары бойынша, сот жауапкерлерден уақытылы төленбеген негізгі борыштың сомасы – 6 982 191,33 теңге өндірілді. Талап арыздың индексация сомасын – 11 409 403,66 теңгені өндіру туралы өтініш білдірген бөлігін қанағаттандырудан бас тартылды. Сөйтіп, сот Банктің қарыз алушының есебінен баю әрекетін заңсыз деп танып, қарыз алушының құқығын қорғады. Сот шешімі заңды күшіне енді [3].

Бізге белгілі болғандай, кепілге салынған мүліктен өндіріп алу соттан тыс тәртіпте сату жолымен, сот тәртібімен де сату жолымен жүзеге асырылады (ҚР АҚ-нің 318-бабы). Несие шартында соттан тыс тәртіппен кепілді сату қарастырылғанымен, банктің сотқа кепілге салынған мүлікті сату туралы талаппен жолдануына кедергі келтірмейді. Сондықтан банктер осы тәсілді тәжірибеде белсенді қолданады.

Несие шарты бойынша жеке тұлғалардың қарыздары басқа қарыздармен салыстырғанда көп көлемді құрайды. Заңды тұлғалар мен жеке кәсіпкерлерге – несие бойынша қарыздарын жабу үшін кепілге берілген мүлікті сатудан түскен қаржы жетіспеген жағдайда банкрот деп тану арқылы қарыздарынан құтылу жолы заңнамада қарастырылған, ал жеке тұлғаларда мұндай мүмкіндік жоқ. ҚР «Банкроттық туралы» заңында жеке тұлғаның банкроттығы институты қарастырылмаған.

Сонымен бірге банктердің қарызды қайтармаған борышқордан өндіру туралы мәселеде талаптың ескіру мерзіміне қатысты мәселе де өзекті көкейтесті мәселелердің бірі. ҚР «Қазақстан Республикасындағы банктер және банк қызметі туралы» 1995 жылғы 31 тамыздағы № 2444 Заңының 37-бабы бойынша, Банктердің кредит шарттарын тиісті дәрежеде орындамағаны үшін қарыз алушыларға қойған талаптарына талап қою мен қуынымның ескіру мерзімі қолданылмайды.

Банк міндеттеменің орындалуын кешіктіргені үшін өсімді төлеу туралы талапты банк қойған кезде ҚР АҚ-нің 364-бабының 1-бөліміне міндетті түрде сілтеме жасалуы тиіс: «Егер міндеттеменің орындалмауы немесе тиісті дәрежеде орындалмауы екі тараптың да кінәсінен болса, сот оған сәйкес борышқор жауапкершілігінің көлемін азайтады. Сот, егер несие беруші міндеттеменің орындалмауынан немесе тиісті дәрежеде орындалмауынан келтірілген залал көлемінің ұлғаюына қасақана немесе абайсызда себепкер болса немесе олардың азаюына ақылға қонымды шаралар қолданбаса, борышқор жауапкершілігінің мөлшерін де азайтады». Сондай-ақ ҚР АҚ-нің 297-бабына да сілтеме жасалуы тиіс: «Егер төленуге тиісті айып (айыппұл, өсім) несие берушінің шеккен залалдарымен салыстырғанда тым көп болса, сот борышқордың міндеттемені орындау дәрежесін және борышқор мен несие берушінің назар аударуға лайықты мүдделерін ескере отырып, айып төлеу мөлшерін (айыппұлды, өсімді) азайтуға құқылы».

Банктердің берген несиелері бойынша қарыздарды өндіру туралы істердің саны 2010 жылдан бері өсе бастады және олардың саны жыл сайын артуда. Бұл соңғы жылдары банктердің халыққа әртүрлі мақсаттарға несие беруінің көбейуіне байланысты. Алайда азаматтар ақшалай қаражат көзіне оңай қол жеткізіп, көп жағдайда өздерінің қаржы мүмкіншіліктерін дұрыс бағаламайды. Нәтижесінде әртүрлі себептерге және өмірлік жағдайларға байланысты алған несиені уақытында өтей алмайды, ал оның салдарынан банк алдында өздерінің міндеттемелерін орындай алмай, сот отырыстарына жауапкер ретінде тартылады. Айта кететін жайт, Қазақстан Республикасы Азаматтық Кодексінің 722-бабына сәйкес, қаржылық мекеме қарыз алушыға алған несиесінің барлық сомасын қайтару туралы талап арыз беруге құқылы. Бірақ, қазіргі уақытта сот органдары мұндай істерді мұқият қарап, істің барлық мән-жайын ескереді. Көп жағдайда банктердің талаптарын сот қанағаттандырып жатады, бірақ кей жағдайларда борышкерлер өз дәлелдерін ұсынып, істі өз пайдасына шешетін фактілер де кездеседі. Өйткені азаматтық сот өндірісінде әр тарап өз мүддесін қорғайды. Сонымен қоса, қаралған істердің тәжірибесі, қамтамасыз етусіз несиелерді берген банктердің өздері де кінәлі екендіктерін көрсетеді. Сондықтан, бұл санаттағы сот істерін біржақты қарауға болмайды. Егер азаматтар өздерінің қаржылық мүмкіндіктерін дұрыс есептемесе, несие беретін мекеме де осыған байланысты барлық қауіп-қатерлерді ескермейді.

Сондай-ақ, екінші деңгейдегі банк қызметкерлерінің борышкердің қарызы бойынша жасаған есептері судьяларға біршама проблемаларды жүктейді, яғни, не талап арыздың мазмұнында, не талап арыздың материалдарына тіркелген есептерінде қарыз нақты қай уақыттан бастап пайда болғаны жөніндегі және банк тарапынан осы қарызды өндіріп алуға шаралар қолданғаны немесе қолданбағаны жөніндегі мәліметтер болмайды. Осыған

байланысты, жауапкер есептелген қарыздың мөлшерімен келіспеген жағдайда, соттар қарыз нақты қай уақыттан бастап пайда болғаны жөнінде, қарызды өтеу есебіне борышкер тарапынан соңғы рет қашан төлем жасалғаны жөнінде және айыппұл мөлшері бойынша толық есеп беру үшін мамандарды шақыртуға мәжбүр болады.

Көптеген несиелік шарттар жасалу кезінде 100 пайыз кепілмен қамтамасыз етілген болатын, кейін жылжымайтын мүліктің құны төмендеген соң нарықтық баға бойынша несиелердің пайызы іс жүзінде аз. Сондықтан ҚР «Жылжымайтын мүлік ипотекасы туралы» Заңының 37-бабының 2 п. ережесі ерекше өзектілікке ие болып, кепіл берушіні іс жүзінде болған форс-мажорлық жағдайлардан қорғайды: «Ипотекалық шартты жасасу кезіне қарай негізгі міндеттемені толық қамтамасыз ететін кепілге берілген мүлік негізгі міндеттеменің сомаларынан төмен бағамен соттан тыс тәртіппен сатылған кезде, сондай-ақ осындай мүлік кепіл ұстаушының меншігіне көшкен кезде, ипотеканың тоқтатылуымен бір мезгілде негізгі міндеттеме де тоқтатылады». Ал банктер бұндай жағдайда залал шегіп отыр, сол себепті барынша өз мүдделерін қорғауға тырысады. Мұндай мүмкіндік заңда қарастырылған: кепілге салынған мүлікті соттан тыс сатудан соттық тәртіппен сатуға көшуге рұқсат етілген.

Біздің пікірімізше, Қазақстан Республикасының заңнамасында келесідей өзгерістер мен толықтырулар енгізу қажет: егер кепіл (ипотека) туралы шартта кепілге салынған мүлікті соттан тыс тәртіппен сату тәртібі қарастырылған болса және кепілге салынған мүлікті сатуға кепіл салушы келісім берген болса, онда соттан тыс сату жүргізілуі тиіс және де банк соттық тәртіпте сатуды қолдану туралы сотқа арызбен жолдануға құқылы емес. Егер де кепіл берушінің соттан тыс сату туралы жазбаша келісімі болмаса, онда кепіл туралы шартта қандай тәртібі қарастырылса да, соттық тәртіппен сату қолданылуы тиіс.

Мұндай ұсыныс ипотекалық қарыз бойынша міндеттеменің орындалуын қамтамасыз ету есебіне кепілге салынған мүлікке қатысты ішінара іске асырылуда. ҚР «Жылжымайтын мүлік ипотекасы туралы» Заңының 25-бабының 1-бөліміндегі 2-тармағы бойынша, жеке тұлға болып табылатын ипотекалық тұрғын үй қарызы бойынша кепіл беруші ипотека тіркелген жердегі органда тіркелген ипотеканы өткізуді сот тәртібінен тыс жүргізуден жазбаша бас тартуды бермеген жағдайда сенім білдірген тұлға сауда-саттық туралы ресми хабарландыру жариялайды. Сөйтіп, егер ипотекалық тұрғын үй қарызы бойынша кепіл беруші – жеке тұлға ипотеканы өткізуді сот тәртібінен тыс жүргізуге қарсы болса, ол бас тартуын тиісті жазбаша нысанда Әділет департаментінде тіркеп, жолдауы қажет, бұндай жағдайда сату соттық тәртіпте жүргізілуі тиіс.

Қазақстан Республикасының заңнамасында өндіріп алу жүргізілетін кепілге салынған мүлікке қатысты кезекті анықтауда ақаулық бар. Көп жағдайда бір несиелік шарт бойынша міндеттемені қамтамасыз ету есебіне жылжитын мүлік те, жылжымайтын мүлік те беріледі. Банк өтімді мүліктен, яғни жылжымайтын мүліктен өндіріп алатыны рас. Бұған қатысты ешқандай заңнамалық шектеу де жоқ. Себебі борышқордың мүлкінен және кепіл болушының (үшінші тұлғаның) мүлкінен өндіріп алу кезегі заңнамада реттелмеген. Мысалы, ЖШС банктен несиені алған, ол қаражатқа несиенің 100 пайызы көлемінде жер учаскесін сатып алған да, оны несиенің шарты бойынша міндеттемені қамтамасыз ету үшін банкке кепілге салған. Осы несиенің шарты бойынша міндеттеменің орындалуын қамтамасыз ету үшін қосымша банкке үшінші тұлғаның меншігіндегі тұрғын үй берілген. Қазіргі уақытта, қаржылық дағдарысқа байланысты жер учаскесінің нарықтық құны алғашқы кепілге салынған құнымен салыстырғанда төмендеп кеткен. Аталған жер учаскесі тұрғын үйден арзан бағаға бағаланған. Банк ипотекалық шарт бойынша кепілге салынған ЖШС-ке тиесілі жер учаскесін соттан тыс сатуды өткізбей, ЖШС-тен қарызды өндіру туралы және соттық тәртіппен үшінші тұлғаға тиесілі тұрғын үйден өндіріп алу туралы талап арыз береді. Бірінші сатыдағы сотпен, апелляциялық және кассациялық соттармен үшінші тұлғаға тиесілі тұрғын үйден өндіріп алу туралы талап қою – асығыстық, алдымен ЖШС-ке тиесілі жер учаскесінен өндіру, кейін жер учаскесін сатудан түскен қаржы жетіспеген жағдайда ғана тұрғын үйден өндіріп алу туралы мәселе шешілуі тиіс деп шешеді [4, с. 287-288.].

Сонымен қатар Қазақстан Республикасының қолданыстағы заңнамасында банкроттық деп тануды орындауда несиелік міндеттемелер бойынша банкке кепілге салынған мүліктен өндіріп алу құқықтық реттеуге алынбаған. Мәселен, ЖШС банктен несие алып, міндеттеменің орындалуын қамтамасыз ету есебіне үшінші тұлға ипотека шарты бойынша мүлікті кепілге берген. ЖШС банкрот деп тану туралы өтінішті сотқа береді. Үшінші тұлғаның кепілге берген мүлкінен өндіріп алу туралы талап қандай тәртіп бойынша, қандай кезек бойынша, қандай құжаттармен рәсімделуі тиіс деген сұраққа заңдардан жауап таба алмаймыз [4, с. 288].

Айып төлеу қолданыстағы заңнама бойынша міндеттемелердің тиісті орындалуын қамтамасыз ету мен азаматтық құқықтарды қорғау тәсілі. Сот практикасына сәйес, банктердің қарыз соммасы мен келісілген айып төлеу жөніндегі талап қоюлары толық көлемде қанағаттандырылады. Бірақ, кейбір жағдайларды айып төлеуді өндіру жөніндегі талап қоюлар жартылай қанағаттандырылып, Қазақстан Республикасының Азаматтық кодексінің 297 бабына сәйкес борышкердің міндеттемелерді орындау деңгейін ескеріп және несие берушімен борышкердің мүдделері ескеріліп, жартылай қанағаттандырылған жағдайлары да бар. Мысалы, банкінің 1 000 000 теңге мөлшердегі негізгі қарызы, 1 200 000 теңге мөлшердегі айып төлеу жөніндегі талап қоюлары, яғни айып төлеу мөлшері 100% астам болып отыр. Азаматтық істі қарау барысында келесі жағдайлар анықталды. 2007 жылдың қараша айынан бастап борышкер банк келісімі бойынша қарызды төлеу міндеттемелерін орындамай келе жатқанын нақты біле тұра 2009 жылдың шілде айына дейін банк ешқандай шара қолданбаған [5].

Тәжірибеде көпшілік банкілер тарапынан борышкерлерге талап қоюларын борышкер шарт бойынша міндеттемелерді орындаудан бас тартқан уақыттан бастап бермейді, тек бірнеше жылдардан соң, міндеттемелерді орындамау нәтижесінде пайда болған банкіге келтірілген шығындар бойынша талап қоюлар беріледі, есесіне шығындар өседі.

Кей жағдайда сот, борышкерге талап арызбен сотқа жүгіну және айып төлеуді өндіру жөніндегі талап қою келісіммен қарастырылған банкінің құқығы деген Банкінің пікірімен келіседі. Бірақ ҚР АҚ-нің 8-бабының 4, 5- тармақшасымен көзделген заң нормаларын назардан тыс қалдырмау қажет, яғни азаматтар мен заңды тұлғалар өздеріне берілген құқықтарды жүзеге асырған кезде адал, парасатты және әділ әрекет жасап, заңдардағы талаптарды, қоғамның адамгершілік қағидаттарын, ал кәсіпкерлер - бұған қоса іскерлік әдептілік ережелерін сақтауға тиіс. Бұл міндетті шарт арқылы алып тастауға немесе шектеуге болмайды. Азаматтық құқық қатынастарына қатысушылардың адал, парасатты және әділ әрекет жасауы көзделеді.

Азаматтар мен заңды тұлғалардың басқа жаққа зиян келтіруге, құқықты басқа түрлерде қиянат жасап пайдалануға, сондай-ақ құқықты оның мақсатына қайшы келетіндей етіп жүзеге асыруға бағытталған әрекеттеріне жол берілмейді. Осы баптың 3-5-тармақтарында көзделген талаптарды орындамаған жағдайда сот ол адамның тиісті құқығын қорғаудан бас тарта алады.

Бірқатар жағдайларда судьялармен жауапкерлердің қиын қаржылық жағдайын, несие берушінің тарапынан шығындардың мөршерінің өсуіне әкеп соғатын бұзылған құқықтарын қорғауға бағытталған шараларды қолданбау, келісіммен бекітілген төлемді жасамағаны үшін әр күнге салынатын санкцияларының шарттарының қаталдығы сияқты факторлар назарға алынған.

Кейінгі кезде жеке тұлғалар тарапынан банкілерге банк қарызының келісімін немесе кепілдеме келісімін, сатуларды өткізуді жарамсыз деп тану жөніндегі талап қоюлардың саны артқанын атап өткенді жөн деп санаймын. Банкілік қарыз келісімін немесе кепілдеме келісімін жарамсыз деп танудың негізі болып тараптармен келісімге қол қоймау фактісі болып саналады.

Мысалы, Қызылорда қалалық сотының 2012 жылғы 27 қаңтардағы шешімімен «БТА Банк», «БТА Ипотека» АҚ-ның жауапкер Ж.Абубакирова, Н.Қилибасовтардан 19 319 267 теңге өндіру, борышты кепіл мүліктен өндіру туралы талап арызы ішінара

қанағаттандырылып, талапкердің пайдасына жауапкерден негізгі қарыз бен баж алымы - 616 976 теңге өндірілген. Сот тараптар арасында 21.06.2007 жылы 240 айға жасалған несиенің шартының мерзімі өтпегенін, шарттың бұзылмағанын, АҚ-тің 722 бабы 1 бөлігіне сай заем алушы заем нысанасын шартта көзделген тәртіпте және мерзімде қайтаруы тиіс екендігін көрсетіп, несиенің ағымдағы мерзімі өткізілген борышын ғана өндірген. Талаптың борышты кепіл мүліктен өндіру жөніндегі бөлігін АІЖК-нің 249 бабы 1 бөлігіне сәйкес (дауды соттан тыс алдын ала шешу тәртібі сақталмаған, және оны қолдану мүмкіндігі жойылмаған) қараусыз қалдырған. Шешім апелляциялық тәртіппен тексеріліп, өзгеріссіз қалдырылған.

Қызылорда қалалық сотының 2012 жылғы 2 мамырдағы шешімімен алапкер «Банк ЦентрКредит» АҚ-ның жауапкерлер И.Бижанова мен Т.Бижановтан несиенің борышын өндіру туралы талабы толық қанағаттандырылған. Мұнда да Банк 19.03.2007 - 11.06.2007 жылғы несиенің шарттарымен жауапкерлерге 204 айға барлығы 23 500 000 теңге заем сомасын берген. Заем нысанасын, сыйақы, негізгі борыш пен сыйақыға есептелген айып сомаларын қосқанда талап сомасы 30 399 747 теңге жауапкерлерден толық өндірілген. Шешімге апелляциялық тәртіппен шағым берілмеген, заңды күшіне енген.

Қызылорда қалалық сотының 2012 жылғы 3 қазандағы шешімімен талапкер «БТА Банк» АҚ-ның жауапкер У.Нуралиевадан банк несиесі бойынша борышын және сот шығындарын өндіру туралы толық қанағаттандырылып, талапкердің пайдасына негізгі қарыз сомасы - 891 548,19 теңге, пайызға - 228 883,95 теңге, комиссияға 73840 теңге, пайыз айыппұлына - 199 306 теңге, негізгі қарыз айыпақысына 324 518,32 теңге, бажға 46 675,12 теңге, барлығы 1 602 512,52 теңге өндірілген [6].

Сонымен, жоғарыда қарастырылған сот тәжірибесіне жалпылама талдаулар көрсеткендей, АҚ-тің 297-бабында егер төленуге тиісті айып (айыппұл, өсім) несиенің берушінің шеккен залалдарымен салыстырғанда тым көп болса, сот борышқордың міндеттемені орындау дәрежесін және борышқор мен несиенің берушінің назар аударуға лайықты мүдделерін ескере отырып, айып төлеу мөлшерін (айыппұлды, өсімді) азайтуға құқылы екендігі қаралған. Сот тәжірибесіне жасаған шолу көрсеткендей, облыс соттарының тәжірибесінде АҚ-нің 297-бабын қолдануда да біркелкілік сақталмаған.

Әдебиеттер:

1 Қазақстан Республикасының Жоғарғы Сотының «Банктік қарыз шарттарынан туындайтын даулар бойынша азаматтық істерді қараудың сот практикасы туралы» № 7 Нормативтік қаулысы. 2016 жылғы 25 қарашада қабылданды // <http://adilet.zan.kz/kaz/docs/P160000007S>

2 Судом признан недействительным пункт договора банковского займа. 03.03.2017 г. // <http://atr.sud.kz/rus/news/sudom-priznan-nedeystvitelnym-punkt-dogovora-bankovskogo-zayma>

3 Суд признал действия Банка по обогащению за счет заемщика незаконными // <http://sud.gov.kz/rus/news/sud-priznal-deystviya-banka-po-obogashcheniyu-za-schet-zaemshchika-nezakonnymi>

4 Кусяпова Н.В. Судебная практика по спорам о взыскании задолженности по договорам банковского займа // Материалы междунар. науч.-практ. конф. в рамках ежегодных цивилистических чтений, посвященной 90-летию видного казахстанского ученого-цивилиста Б.В. Покровского и 20-летию Юридической фирмы «Заңгер» (Алматы, 31 мая-01 июня 2012 г.) / Отв. ред. М.К. Сулейменов. – Алматы, 2012. – С. 285-290.

5 Дәненова А.А. Несиенің бойынша қарыз өндіру жөніндегі дауларға байланысты талап арыздарды қарау мен дайындау кезінде туындайтын мәселелер // <http://www.krgoblspot.kz/nesie-boyyynsha-aryz-ndru.html>

6 Қызылорда облыстық сотының азаматтық және әкімшілік істер жөніндегі апелляциялық сот алқасының 2012 жылы шарттық міндеттемені орындамаудан туындайтын даулар бойынша зиянды өтеу туралы азаматтық істерді қарау тәжірибесіне жасалған шолу // www.kyzylordasud.kz/files/sholydogovor.doc